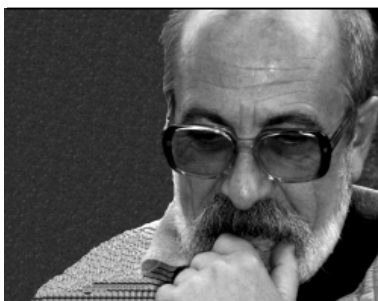

Валянцін Акудовіч

...чалавеку ранейшых эпохаў мысьліць
у катэгорыях нацыянальнага было гэтаксама
немагчыма, як старажытнаму вершніку
ў катэгорыях сучаснага дарожнага руху...

Вялікая здрада

Гэты тэкст, нечаканы мне самому, адасобіўся з цыклу гутарак для Беларускага Калегіуму. Улегшыся ў адукацыйную працу, я раптам адчуў мусовую патрэбу выйсьці за лекцыйны фармат, і скінуць да адной купы ўсё тое думаньне пра Беларусь, што вярэдзіла мяне цягам доўгага часу. Зрэшты, у гэтай эмацыйнай патрэбы была і свая, натуральная, логіка. З XX стагоддзем скончылася і вялікая эпоха “буры і націску”, у выніку якой паўстала незалежная Беларусь. Далей пачалося нешта цалкам іншае, — але ніяк не падобнае да таго, аб чым мроілася і марылася на пачатку дзевянацятых гадоў.

Мы патрапілі зусім не туды, куды імкнуліся, мы наўсцяж апынуліся ня там, дзе хацелі быць.

Чаму так сталася?

Суплёт эсэ “Вялікая здрада” (сюды ўлучанае і сёе-тое з раней апублікаванага) ёсьць маім вымерам адказу на гэтае запытаньне.

Аўтар.

Зачын.

“Калісь яшчэ сьвет толькі зачынаўся, дык нічога нідзе не было. Усюды стаяла мёртвая вада, а пасярод вады тырчэў нібы камень, нібы што...”

Гэта пачатак аднаго з касмаганічных міфаў беларускай аўтэнтыкі. Я яго нагадаў, каб далей разрозьніць *гісторыю Беларусі* (абмінаючы пакуль праблему самога этноніма “Беларусь”) і *нацыянальную гісторыю*. Дык вось, *гісторыя Беларусі* пачынаецца з таго моманту, калі Пярун ударыў у гэты “нібы камень, нібы што...”, іншымі словамі – са стварэння сьвету. І яна будзе доўжыцца, пакуль сьвету накіравана існаваць, незалежна ад таго, якімі яшчэ словамі стане пазначацца нашая зямля ў наступных эпохі і як сябе будуць тады называць насельнікі гэтай зямлі.

Зусім іншая рэч – *нацыянальная гісторыя*... Нацыянальны чалавек паўстаў з крызы рэлігійнага чалавека і, шырэй, з крызы цывілізацыі рэлігійнага тыпу. Калі гэткае здарылася, тады на цэнтрапалеглае месца, якое раней займала ідэалагема Бога, была пакліканая ідэалагема Нацыі. Як вядома, згаданы тут акт радыкальнай мадэрнізацыі сьветаўладкаваньня адбыўся зусім нядаўна, ад роду яму ўсяго некалькі стагоддзяў. Таму бывае дзіўна чуць пра “старыя” і “маладыя” нацыі, прынамсі, у гістарычным вымярэнні мы, скажам, з немцамі, лічы што пагодкі. (Паміж сьмерцю Гердэра ды Фіхтэ і нараджэньнем Багушэвіча ўсяго некалькі дзесяцігоддзяў).

Ясная рэч, што Багушэвіч кагадзе згадаўся не выпадкова. З майго гледзішча, менавіта Багушэвіч найбольш паўплываў на расчын нашай *нацыянальнай гісторыі*, геніяльна сфастрываўшы пазьны міф з назвай “Беларусь”. Наступная, роўнавялікая Багушэвічу падзея – газета “Наша Ніва”...

З іншага боку, ў канцэптэуальным плане мы мелі б прыблізна тое самае, што маем, і бяз Багушэвіча і без “Нашай Нівы”. Было б залішне рамантычна (ці містычна) зьвязваць такія анталогічныя падзеі, як нараджэньне нацыі, з несістэмнымі выпадкамі прыватнага кшталту. Сувязь тут хутчэй цалкам адваротная: і Багушэвіч, і “Наша Ніва” – гэта ўсяго толькі адметныя моманты фармалізацыі новай нацыі, якая ўжо сасьпела, каб выйсьці з латэнтнага стану ў сітуацыю культурнай і геапалітычнай рэальнасьці.

Што да эсхаталагічнай праблемы канца *нацыянальнай гісторыі*, то яе разьвязаньне палягае ня ў сферы геапалітыкі. Гэтаксама яна не залежыць і ад унутранага развою нацыякультурнага патэнцыялу. І знадворкавыя і уласныя антынацыянальныя чыннікі могуць марудзіць, замінаць, татальна прэсінгаваць *нацыянальную гісторыю*, але яны ніколі ня здолеюць перапыніць яе канчаткова да той пары, пакуль ня зьменіцца тып цывілізацыі, у якой *нацыянальнае ёсьць актуальным*.

Мяркуючы па тым, што чалавек тысячагоддзямі жыў без праблемы *нацыянальнага*, лагічна выснаваць, што рана ці позна гэткая пара зноў надарыцца і людзі стануць сябе ідэнтыфікаваць (ведаць і разрозьніваць) не па нацыянальным кодзе, а неяк інакш. Ужо ж напэўна калісьці так яно і будзе...

Але, відавочна, яшчэ ня надта хутка. І таму праблема нацыянальнага пакуль застаецца і рэальнай, і актуальнай.

1. Гістарычнае і нацыянальнае.

Нацыя – мадэрновае ўтварэнне. Але ніводная нацыя ня робіць акцэнт на ўласнай навіне, хаця звычайна кожная супольнасьць падкрэсьлівае і вылучае ўсялякі акт радыкальнай мадэрнізацыі, як найлепшы аргумент на карысьць сваёй жыцьцядайнасьці.

У чым тут справа? Чаму нацыя замест таго, каб пафасна дэклараваць уласную мадэрновую сутву, прагне нізрынуцца на самае прадоньне гісторыі, як бы зьнікнуць у атаясамленьні сябе з гісторыяй і ня толькі летапіснай, а і міфалагічнай?

Адным словам, чаму кожная нацыя хоча быць *старой нацыяй* – як мага больш старой, нават у супраціў гістарычным фактам і хоць якой уцямнай матывацыі?

Каб адказаць на гэтае пытаньне, нам спатрэбіцца згадка пра кнігу Бенедык Андэрсан “Уяўныя супольнасьці”. Аўтар, прааналізаваўшы шляхі фармаваньня нацыяналізму на розных кантынентах, адзначыў (далёка не ўпершыню) адсутнасьць нейкай універсальнай формулы паўстаньня і функцыянаваньня нацыяў. Адсюль і паходзіць яго знакамітая выснова: нацыі – гэта *ўяўныя супольнасьці*.

Мы, у сваю чаргу, праз гэтую выснову паспрабуем адказаць на ўласнае запытаньне: навошта нацыянальнаму гістарычнаму?

Перадусім звернем увагу на слова “уяўнае”. Нацыя ня ёсьць нечым рэальным, але колькі яна ёсьць, адбылася, то шукае спосабы, каб нейкім чынам уцялесніцца ў рэальнае. Адным з найбольш эфектыўных спосабаў гэтага ўцелясьненьня і сталася якраз гістарычнае, якое накружае “ўяўную супольнасьць” *рэальнасьцю мінулага*.

Само гістарычнае ня ёсьць падставай (прынамсі, непасрэднай) нацыянальнага, але праз упісанасьць гістарычнага ў “астральную” фігуру нацыі, апошняя набывае цялеснасьць у прасторы і часе, а з гэтага і легітымацыю ў ментальным дыскурсе. Вось чаму кожная нацыя звычайна праецыруе на сябе ўсю сацыяльную і культурную гісторыю падлеглага ёй логатопу.

Урэшце, гэткая маніпуляцыя цалкам зразумелая. Бо гістарычная рэтраспектыва і дасюль застаецца ці не адзіным (хоць якім) алібі на карысьць рэальнасьці нацыі. Таму, калі мы канчаткова парвем зьвяз нацыянальнага з гістарычным, то ў метафізічнай праекцыі нам застанеца высноўваць нацыянальнае з містычнага, а ў праекцыі рэальнасьці – з футурыстычнага. Аднак, тая жорстка дэтэрмінаваная сувязь, што існавала між імі раней, сёння выдае на ахранізм.

Разам з тым, нават мноства грунтоўных навуковых дасьледваньняў, якія ў XX стагоддзі, здаецца, дарэшты разьвяслі міф аб “старажытнасьці” нацыяў, не зьмянілі ўяўленьня масавай сьвядомасьці аб сваёй нацыянальнай лучнасьці з пракаветнымі прашчурамі. Сьведчаньняў таму ўсюды нямерана, але мы ня станем за імі далёка хадзіць. Згадаем Беларусь канца васьмідзясятых – пачатку дзевянастых (XX стагоддзя), калі магутная хваля нацыянальнага Адраджэньня ўзножыла краіну. Дык вось, не зьвяртаючы ўвагі на ўсю сучасную аналітыку гэтай праблемы, ідэолагі і тэарэтыкі Адраджэньня ўлегліся рэканструяваць яго нацыянальную складовую ад першых летапісных звестак пра гісторыю нашага краю. І па сёння тая канструктыўная хімера застаецца дамінуючай у масавай сьвядомасьці, хаця, здаецца, ужо даўно пара было б унікнуць штучна-прымусовага задзіночаньня несумерных ды несудадных феноменаў з розных часоў і розных прастораў у адной задушлівай цэлі. Але нам усё яшчэ падаецца цалкам абгрунтаваным сашчэпліваць ідэі нацыянальнай Беларусі ў нейкую вектарна пасьлядоўную і трывалую еднасьць Усяслава Чарадзея і Цішка Гартнага, Кірылу Тураўскага і Стэфана Баторыя, Сымона Буднага і Пятра Машэрава, Полацкае княства, Рэч Паспалітую і БССР, крэваў, ліцьвінаў, русінаў, яцьвягаў, вялікалітоўцаў, тутэйшых, крэсавякаў, беларусаў, мы-рускіх...

Колькі не адно ідэалагічна, а і ідэалагемна амаль ніякім чынам не стасоўных сусьветаў спрадвеку табарылася ў нашай прасторы і з якім дзівам, абурэньнем ці рогатам успрыняла б бальшыня герояў тых размаітых і ўжо даўно прамінулых сусьветаў звестку з будучыні, што яны, атрымліваецца, працавалі, змагаліся, пакутавалі і ахвяравалі сваімі жыцьцямі на карысьць *ідэі нацыянальнай Беларусі*, і таму цяпер фігуруюць адныя ў пантэоне, а другія ў іканастансе змагарных ваяроў і сьвятых пакутнікаў гэтай ідэі.

Дзіўная аблуда... Усе тыя людзі жылі (ні сном, ні духам ведаць ня ведаючы пра нейкую там Беларусь), а падзеі здараліся дзеля зусім адрозных, і ў кожным разе апыронных задачаў і мэтаў, — між іншым, арганізаваных ды ідэалагічна зьясьпечаных нейкімі ўласнымі стратэгіямі, што робіць ужо зусім непрыстойным бясконцае перацягваньне нябожчыкаў за вушы з адных ідэалагемаў ў другія... І на

якую такую трасцу нам гэтыя ня вельмі далікатныя і ня надта плённыя некрафільскія мітрэнгі?! Вунь ужо колькі ўсяго панацягвалі, а сэнсу? Няўжо ня бачна, што ўніверсалісцкі ўцэнтраваная ідэя нацыянальнай Беларусі так і не змагла (і не магла і ня зможа — тым болей у кантэксьце сучасных сьветаглядных тэндэнцыяў) ахапіць, зладзіць і жыцьцядайна дапасаваць да свайго эйдэчнага фантома ўсе тыя шматлікія дыскурсы рэальнага бытнага, што разгортваліся ў гэтым логатопе цягам тысячагоддзяў.

Зрэшты, апошняе запытаньне было звычайнай рыторыкай. Крызіс *ідэі нацыянальнай* Беларусі (у моўна-этнаграфічнай персьпектыве) навідавоку, як навідавоку і спробы пераадолець яго праз замену адной збанкрутаванай логакэнтрычнай уявы на такую самую, але іншую. Сярод «іншых» сёньня найперш міжсобку канкуруюць за лідэрства канцэпты крываў і ліцьвінаў. Малаверагодна, што адзін з гэтых двух канцэптаў ці нейкі яшчэ трэці хоць у якой аддаленай віртуальнасьці пераможа хай сабе ўжо і збанкрутаваную *ідэю* нацыянальнай Беларусі ды зойме цэнтрапалеглае месца ў ідэалагемнай кампазіцыі нашага бытнаваньня. Аднак, калі падобнае і здарыцца, то з гэтага вялікага гармідару мы будзем мець раўнютка тое самае, што маем і цяпер. Усяго толькі і зьявіцца навіна, што ў той пераможнай кампазіцыі на месцы ўжо звыклых гістарычных фігураў і падзеяў будуць упісаныя раней занатаваныя адно на маргіналіях альбо тады ўвогуле адсутныя. Бо паводле сваёй логакэнтрычнай сутвы *нацыянальная ідэя* Крываў (як і Ліцьвінаў) нічым не розніцца ад *ідэі* нацыянальнай Беларусі, і гэтаксама як апошня ахоплівае толькі адно з вымярэнняў *дыскурсу* Беларусі, адсякаючы і марнуючы ўсе шматлікія іншыя.

І што з усяго гэтага вынікае? Ды тое, што як па-добраму, то ўжо пара было б нам неяк пакрысе пераставаць займацца марнатраўствам уласных энергіі ды часу. Сэнс нязробленага — заставацца нязробленым. І паколькі ў свой час нам не было наканавана выштукаваць на гістарычным подзе ўсялякія цэнтрапалеглыя канструкцыі і абстракцыі, у тым ліку і такія як, скажам, нацыянальная ідэя і нацыянальная дзяржава, то і ня трэба сёньня жыць прамінулым днём, згодна прымаўкі: лепей позна, чым ніколі... Ніяк ня лепей позна, хаця часам і вельмі карціць, каб у нас усё хоць калі было, як у суседзяў было некалі. Тае бяды. Ня станем лішне нурыцца з таго, што ў нашай гісторыі адсутнічае колькі там эпохаў сацыяльнай фармалізацыі ідэальных універсаліяў. Бо праблема палягае зусім у іншым, а менавіта ў тым, што і цяпер мы ўсё яшчэ глядзім на сьвет праз бельмы сімулякра гамагеннай нацыі і таму ня бачым Беларусь як дыкурс шматлікіх і разнастайных сусьветаў, якія без калецтва кожнага з іх ня могуць быць паяднаньня ў нейкую агульнасьць нічым яшчэ, акрамя як *дыкурсам* Беларусі.

2. Рэлігійнае і нацыянальнае.

Як ужо казалася ў прэамбуле, “Нацыянальны чалавек паўстаў з крызісу рэлігійнага чалавека і, шырэй, з крызісу цывілізацыі рэлігійнага тыпу. Калі гэткае здарылася, тады на цэнтрапалеглае месца, якое раней займала ідэалагема Бога, была пакліканая ідэалагема Нацыі”... Але такое здарыцца няхутка, да гэтага еўрапейскаму чалавецтву будзе наканавана больш як на паўтары тысячы гадоў схвацца ў татальна рэлігійнае жыцьцё.

Рэлігійная канцэпцыя бытаваньня чалавека ў гранічна аголенай і максімальна спрошчанай схеме выглядае прыкладна так: ёсьць Бог і ёсьць адзін, сам-насам, чалавек. І больш нікога і нічога няма, прынамсі, усё астатняе неістотнае... Бог і чалавек звязаныя між сабою верай чалавека ў Бога і любоўю (хаця гэта часам і выклікае сумнеў) Бога да чалавека.

Праўда, з цягам часу выявілася, што звязка Бог-чалавек функцыянуе куды больш прадуктыўна, калі мае свайго пасярэдніка, інстытут Бога. У нашым вы-

падку ім сталася Царква. Яна мацуе веру чалавека і тлумачыць прынцыпова невытлумачальную трансцэндэнцыю Бога. Вось і ўсё. Гэтым ў схеме і вычэрпваецца рэлігійны тып цывілізацыі. І для такога спосабу існавання непатрэбны ні Францішак Скарына, ні Леў Сапега, ні Сімяон Полацкі і нават Лазар Богша не патрэбны, бо ў дачыненнях паміж Богам і чалавекам дзьева змацаваныя накрыв трэскі маюць аднолькавую каштоўнасць з крыжам Еўфрасініні Полацкай. А, верагодна, трэскі – нават і большую. Бо эстэтычна самакаштоўная аздаба ўраўноўвае знак трансцэндэнтнага з творчым актам чалавека і ў пэўным сэнсе нават супрацьпастаўляе людскае боскаму — спакушае веру культурай. У той час, як ідэал рэлігійнага ладу жыцця найлепей выяўляе наступная трыяда: пячора, аскеза, пустэльнік. Век апошняга належыць віртуальнаму дыялогу з Богам і чаканню персанальнай сустрэчы з Ім у дзень Апакаліпсісу...

Ідэальны вернік ня лучыць сябе ні з мінулым ні з будучыняй, ён па-за людствам, па-за гісторыяй, па-за быццёмнасьцю. Ён адразу і назаўжды – суб'ект вечнасьці, для якога іманентнае зямное жыццё, толькі прыкрая недарэчнасьць, на якую пажадана як мага хутчэй забыцца.

Калі б не зацятая апазіцыянасьць быццёмнай культуры, то зусім верагодна, што рэлігійная артадаксальнасьць была б даведзеная да лагічнага абсалюту і ў skutку хрысьціянскі варыянт цывілізацыі нагадваў бы глухое нападзікунскае мястэчка Назарэт, уся акраса жыцця якога згорнутая да відовішчаў містычнага экстазу вандроўных месіяў. Зрэшты, Еўропа ў прамежку ад скананьня Рымскай імперыі і да прырададня Рэнесансу была амаль што гэтым самым Назарэтам.

Усталяваньне хрысьціянства – гэта магутная па сваіх маштабах акцыя з мэтай перавесці цывілізацыю з інтэлектуальнага спосабу быцця на інтуітыўны, з рацыянальнага на ірацыянальны. Як казаў Тэртуліян: “Пасьля Ісуса Хрыста нам не патрэбнае веданьне, а пасля Сьвятога Дабравесьця – пошукі”.

На рацыянальным антычным ладзе жыцця быў пастаўлены ірацыянальны хрысьціянскі крыж. Больш за тысячагоддзе еўрапейскія народы існавалі ў межах рэлігійнага закону, сфармуляванага Нікейскім саборам. Без перабольшваньня можна сьцьвярджаць, што царква зрабілася формай і мерай сьвету. Па словах Іаана Салсберыйскага, яна стаяла “над усімі царамі, царствамі, дзямі, чалавекамі і народамі”.

Эпоху першай буйнай паразы Рэлігіі мы называем Рэнесансам. Менавіта з гэтай эпохі ірацыянальная сутва сьветагляду зноў пачынае саступаць рацыянальнай. На нашай зямлі канец ірацыянальнага абсалютызму быў зафіксаваны фактам стварэньня Статута Вялікага княства Літоўскага. Статут – быццёмная альтэрнатыва рэлігійнаму закону, ён сьведчаньне расколу цэльнага вобразу існаваньня на два складнікі: зямны і нябесны; надалей яны яшчэ доўга будуць існаваць у агульным ладзе, але ўжо кожны паасобку. Аднак праз пэўны час “зямны” чыннік станецца спрэс дамінуючым, калі ўнутры самога сябе вынайдзе альтэрнатыву Рэлігіі. Імя гэтай альтэрнатывы – Нацыя.

Феномен нацыі і па-сёньня застаецца толькі названым, але не вытлумачаным. Скуль гэтая патрэба ў чалавеку быць належным да пэўнай супольнасьці людзей, адчуваць адказнасьць за яе гістарычны лёс і нават ахвяраваць дзеля яе сваім жыцьцём? Чаму чалавеку не хапае быць чалавекам, а патрэбна яшчэ беларусам звацца? З чаго гэта яму замала самога сябе, сваёй сям'і, сябрыны, суседзяў, чалавецтва ўрэшце? Тым болей, што Нацыя – не гарант бясьпекі, як Дзяржава, не надзея на паза існае векаваньне, як Рэлігія. У прагматычным сэнсе чалавеку з Нацыі аніякай карысьці. І ўвогуле, з пэўнага гледзішча Нацыя – гэта толькі слова, агульнае найменне – “номен”. (Унівэрсаліі рэальна не існуюць, магчыма і слухна сьцьвярджалі схласты сярэднявечча — ёсьць толькі адзінкавае, “рэс сінгулярэ”).

Яшчэ адзін цьмяны бок феномена Нацыі – гэта яе вызначальная роля ў стварэньні новаеўрапейскіх дзяржаваў, а пазьней – і на іншых кантынентах сьвету. Новы час прадэманстраваў выразна акрэсьленую тэндэнцыю згортваньня Дзяр-

жавы ў памер нацыянальна-этнічных межаў. Найлепшым сведчаннем таму сістэмнага распаду вялікіх і малых імперыяў. Натуральна, Дзяржава ня мела ніякай ахвоты ўціскацца ў памер Нацыі, але іншага выйсця ў яе не было. Нечакана для самой сябе, некалі самадастатковая і пыхлівая Дзяржава неўпрыкмет ператварылася ўсяго толькі ў вартаўніка, які ахоўвае нацыянальны сад і адначасна падпрацоўвае садоўнікам у гэтым садзе.

Але ўзаемадэяніненні Нацыі і Дзяржавы – іншая тэма і мы яе пакуль пакінем.

Рэлігія таксама не імкнулася ісці ў паслужкі да Нацыі, аднак у сітуацыі крызісу рэлігійнага сьветаўладкаваньня, каб заставацца, быць – яна, з перыяду Рэфармацыі, мусіла падладжвацца спачатку пад патрэбы Дзяржавы, а затым – Нацыі. Дарэчы, кальвінізм, лютэранства, уніяцтва і да таго падобнае – гэта ня што іншае, як выдзяленьне з універсальнай прасторы рэлігійнага тых лакальных дыскурсаў, якія ў большай меры тоесніліся з сугестыяй нацыянальнага...

Агульную тэндэнцыю да нацыяналізацыі Рэлігіі выразна акрэсліў прынцыпова немагчымы раней пераклад Бібліі на нацыянальныя мовы, – у друку распачаты немцам Лютэрам і неўзабаве працягнуты беларусам Скарынам.

Працэс нацыяналізацыі рэлігійнага ахоплівае стагоддзі і, натуральна, у розных краінах ён складваўся па-рознаму. У зьвязку з вылучанай праблемай мы зьвернем увагу толькі на нашых бліжэйшых суседзяў. Спачатку цытата з Бярдзьева: "Расейская гісторыя прадэманстравала выключна ўнікальнае відовішча – абсалютную нацыяналізацыю царквы Хрыстовай, якая вызначае сябе як сусьветную. Царкоўны нацыяналізм – характэрная расейская зьява, ім наскрозь прасякнутая стараверства. Але той самы нацыяналізм уладарыць і ў пануючай царкве".

Ня станем засяроджвацца на сьцьвярдзэньні выключнасьці нацыяналізму ў расейскай царкве. Расейскай ментальнасьці характэрна надаваць статус выключнасьці ўсяму, што дзеецца ў Расеі. Спынім увагу адно на самой характарыстыцы сітуацыі ў расейскай царкве, якая наўпрост аргументуе нашыя папярэднія развагі... (Праўда, тут бадай ня лішне будзе яшчэ раз нагадаць агульнавядомае: у Візантыі, у адвольнасьці ад Сьвяшчэннай Рымскай імперыі, Царква ад пачатку была адзяржаўленай і ў такой якасьці перайшла да спадчынінікаў. Таму ў Расеі Царква ніколі не працавала непасрэдна на ідэю Рэлігіі. Наперадзе заўсёды былі альбо патрэбы Дзяржавы, альбо, пазьней, Нацыі, а ўжо потым, пры магчымасьці, патрэбы самой веры.).

Трохі інакш азначаная сітуацыя складвалася ў Польшчы. Надоўга пазбаўленая дзяржаўнасьці, польская нацыя абаніралася на Касыцёл і гуртавалася Касыцёлам (як у зусім іншую эпоху маскоўцы гуртаваліся Царквой супраць Арды). У выпадку з Польшчай уяўляе цікавасьць той факт, што нават у адсутнасьці Дзяржавы, Нацыя можа ператварыць Рэлігію ў магутны сродак свайго фармаваньня.

Цяпер колькі словаў пра нашую Бацькаўшчыну. Мы высьпелі як Нацыя без непасрэднага ўдзелу Царквы. Калі на абшарах нашай краіны адбывалася адзяржаўленьне Рэлігіі (ВКЛ, Рэч Паспалітая), Нацыя яшчэ ня высьпела. Калі Нацыя высьпела, ужо не было ні *сваёй* Дзяржавы, ні *сваёй* Царквы.

Мы вызначыліся ў прасторы і часе выключна як быццёвая самасьць. Бо мала таго, што Рэлігія на Беларусі, як і кожная Рэлігія ў любым іншым месцы, драбіла этнас на паасобных суб'екты і гэтакім чынам вышморгвала нашых продкаў, так бы мовіць, па вертыкалі з быццёвасьці ў трансэндэнцыю, дык яна яшчэ і шкамугала этнас па гарызанталі. Канфесійная розналежнасьць цягнула Нацыю адразу ў розныя бакі, як лебедзь, рак і шчупак крылоўскі вазок. І калі б не быццёвая, а рэлігійная культура была асновай беларускай Нацыі, то ад нас ужо даўно і шматкоў не засталася б.

Рэлігія так мала нам дала, раўнуючы з адабраным у нас, што, на першы погляд, пра нейкую карысьць ад яе нацыянальнаму і казаць няма чаго. Але гэта не зусім так. Праз уласную волю яна зрабіла важкі ўнёсак у фармаваньне нашай быццёвай культуры. Асьвета, адукацыя, маральна-эстэтычная канстытуцыя – усё

гэта адбывалася праз актыўны ўдзел Рэлігіі, хаця і незалежна ад яе памкненняў, па азначэнні скіраваных у бок Варшавы, Масквы ці Бога.

Аднак факт застаецца фактам: нашая Нацыя сфармавалася і паўстала ня толькі насуперак суседнім дзяржавам, але і без непасрэднага ўдзелу Рэлігіі. (Ну, а што насуперак Рэлігіі, то гэта натуральна – такім ёсць шлях кожнай Нацыі).

Сёння мы, у параўнанні з суседзямі, лічы чысты феномен быццёвай культуры, прынамсі, на апошнім этапе нацыянальнага высьпявання беларусы абыходзіліся выключна ўласнымі сіламі, паўставалі самі з сябе. Хаця тут трэба падкрэсліць, што менавіта на апошнім этапе, бо калі мерыць на глыбіню ўсёй мінуўшчыны, якая папярэднічала паўставанню Нацыі, то нельга не заўважыць, што ідэя ірацыянальнага ладу жыцця ўплывала на нас ня з меншай сілай, чым на іншыя еўрапейскія супольнасці, і роля Рэлігіі ў нас была адпаведнай, і нават Царква, лічы, была адзяржаўленай.

Але збольшага натуральны, як для еўрапейскага народу, працэс быў спынены ў апакаліптычных войнах сямнацатага і наступных стагоддзяў, калі папярэдні беларусам этнас быў вынішчаны амаль да каранёў. Натуральна, гэтаксама лёс абыйшоўся і з нашай Дзяржавай, і з нашай Царквой. Таму беларуская нацыя паўстала на тле ня ўласнай, а ўніверсальнай крызы рэлігійнага. Апошняя фармальна ніяк не адбілася ні ў спосабе, ні ў канструкце легалізацыі нацыянальнага. Аднак па сутнасці страта была непапраўнай, бо, як сведчыць досвед іншых народаў, Нацыя толькі тады досыць хутка набывае паўнаважнасць і самадэятэльнасць чын, калі фармалізуецца праз нацыяналізацыю Дзяржавы і Царквы (ці хаця б аднаго з гэтых інстытутаў). У супрацілеглым выпадку гісторыя рыхтуе Нацыі вельмі пакручасты і цалкам няпэўны шлях. Беларусы добра гэта ведаюць.

Іншая рэч, што яны трагічна памыляюцца, калі ўскладваюць свае спадзяванні на Веру і Царкву ў справе пабудовы Нацыі і нацыянальнай дзяржавы. Як ні дзіўна, але і найразумнейшыя з беларусаў не жадаюць заўважаць канцавога антаганізму паміж Рэлігіяй і Нацыяй, іх смяротнага двубою, дзе адно перамагае толькі коштам другога. З дзіцячай непасрэднасцю нашыя рамантыкі амбівалентна спрабуюць злагодзіць у сваім сэрцы самую шчырую любоў да Бога і самую апантаную любоў да Нацыі (для мяне няма больш трагічнага відовішча, чым уклечаны беларус, які моліць Бога, каб той зьбярог ягоную нацыю). А між іншым, яшчэ за дзве тысячы гадоў да зьяўлення Нацыі, Бог (зноў здзівімся Ягонай відушчы) сурова папярэдзіў сваіх будучых вернікаў, якія памкнуцца ўзяць на душу грэх нацыяналізму: “Няма ні эліна, ні іўдзея”.

“Застаецца па-за сумневам, што самасцьверджаньне нацыі з гледзішча хрысціянскай рэлігійнасці ёсць грэхам. Праблема нацыянальнасці можа быць здзейсненай у нацыяналістычным накірунку толькі ў варунках адмовы ад тых ісцінаў, што сьцьвярджае хрысціянства. Да хрысціянства значна бліжэйшыя тыя прыхільнікі інтэрнацыяналізму, якія цалкам ігнаруюць нацыяналізм, чым тыя нацыяналісты, што выдаюць сябе за хрысціянаў” (Аляксандар Мейер).

3. Уласна нацыянальнае.

“З усіх сьветапоглядаў і веравызнанняў, якія змагаюцца за душы людзей у сучасным сьвеце, найбольш распаўсюджанай і трывалай зьяўляецца нацыянальная ідэя. Іншыя ідэі дасягнулі больш значнага, але часовага посьпеху ці знайшлі сабе апірышча ў адной пэўнай краіне. Некаторыя сьветапоглядныя сістэмы ўздымалі людзей на больш гераічныя ці нават жаклівыя дзеянні. Але нішто не змагло так пасьпяхова ўсталявацца ў кожнай частцы сьвету, прывабіць столькі людзей рознага жьцьцёвага досведу ў розных краінах, як нацыяналізм... Ні адна іншая ідэя не праяўлялася ў такіх разнастайных абліччах і не перажывала часовы заняпад толькі дзеля таго, каб пасля стаць яшчэ больш моцнай і трывалай. Ні адзін іншы сьве-

тапогляд не пакінуў такога моцнага адбітку на мапе сьвету і на нашым пачуцці саматоеснасці. Перш за ўсё нас атаясамліваюць з нашай “нацыяй”.

Гэтымі словамі распачынае сваю кнігу “Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі” Энтані Сміт, сёння адзін з самых вядомых даследчыкаў абранай намі праблемы. (Дарэчы, у 1995 годзе згаданая кніга Энтані Сміта была выдадзена на беларускай мове ў серыі “Адкрытае грамадства”).

Феномен *нацыянальнай ідэі* сапраўды ўражвае сваёй універсальнасцю, але не ўніверсальнасцю канона, як, скажам, хрысціянства ці будызм, а прыдатнасцю, дапасаванасцю, стасоўнасцю да самых розных соцыя-культурных і геапалітычных канфігурацыяў, у якіх яна фармалізуецца. З гэтага і зместам, і формай нацыянальная ідэя ў розных краінах часам нават рашуча адрозніваецца і бадай толькі “вялікая салідарнасць” (Эрнэст Рэнан) прыпадабняе ўсе нацыяналізмы адзін да аднаго.

Панятка “нацыя” (ад лацінскага *natio* – племя, народ) мае доўгую і пакручастую гісторыю, за часы якой, здаралася, ягоная семантыка зусім мала чым нагадвала тую, што вядомая сёння. Але мы ня пойдзем разблытваць гэтыя шляхі, бо нас цікавіць ня тэрмін, а сама з’ява, якая пачала канкрэтна “матэрыялізоўвацца” (тут меркаванні шматлікіх даследчыкаў з’большага сыходзяцца) у пару нараджэння сярэдняга класу, буржуазіі, капіталізацыі грамадства і урбанізацыі соцыума.

Натуральна, легітымнай і адназначнай кропкі адліку (што ў часе, што ў прасторы) для гэтай праблемы ніхто ніколі ня знойдзе. І таму ў залежнасці ад абранай пазіцыі і метадалогіі, даследчыкі шукаюць першапачаткі нацыянальнай ідэі ў самых розных падзеях. Скажам, у сваю пару была досыць распаўсюджанай канцэпцыя, згодна якой перадумова гэтай ідэі найраней выявілася ў сярэднявечным руху за тысячагоддзе Валадарства Божага на зямлі — больш чым спрэчная канцэпцыя, пра што кажа і Энтані Сміт.

Асабіста мне (сярод усіх іншых) найбольш пасуе простая і выразная маркіроўка гэтага пачатку, зробленая тым жа Энтані Смітам: “Першае яснае фармуляванне гэтай (нацыянальнай – В. А) ідэі адбываецца ў пару Французскай рэвалюцыі. У тэкстах таго часу мы можам прачытаць, што адно нацыя з’яўляецца сапраўдным суверэнам, што чалавек павінен быць аддана перадусім нацыі, і што толькі нацыя можа ўсталёўваць свае законы для сваіх грамадзянаў. Тут таксама ўпершыню можна пачуць заклікі да зброі ў абарону Бацькаўшчыны (*patrie*) і думку пра тое, што “грамадзянін” Францыі мае пэўныя правы і абавязкі. Хоць Французская рэвалюцыя была ня першай праявай новай “нацыянальнай” эпохі, яна была першай гістарычнай падзеяй, падчас якой добраахвотна аб’яднаныя грамадзяне дзейнічалі на карысць “нацыі”, а не дынастыі. І ўпершыню грамадзяне намагаліся распаўсюдзіць адзіную культуру і адзіную мову на ўсе рэгіёны сваёй краіны, зламаць усе бар’еры паміж гэтымі рэгіёнамі, стаць адзінай нацыяй, адданай адной ідэі”.

Тыпалагічныя праблемы Нацыі яшчэ больш заблытаныя, чым храналагічныя. Ня будзем сягаць на іншыя кантыненты, але нават у Еўропе, радзіме гэтага феномену, розныя даследчыкі базавымі прапануюць самыя розныя мадэлі, на падставе якіх усе іншыя кадыфікуюцца ў залежнасці ад меры іхняй мадыфікацыі.

Як і ў выпадку з храналагічнай праблемай, для сябе мы абярэм самы просты і выразны канцэпт, які падвойваецца на гэтак званую “французскую” і “нямецкую” мадэлі.

“Французская” канцэпцыя нацыі робіць акцэнт на *грамадзянскай супольнасці*, а “нямецкая” – на *моўна-этнічнай* (калі заўгодна – расавай). Відавочна, што зводзіць іх у нешта адно, хай сабе і праз апазіцыю, можна толькі ў ракурсе метадалогіі, бо іх сутнасныя ядры, як і вектары праекцыі на рэальнасць ня проста супрацілеглыя, а рознавымерныя.

У рамках пастаўленай задачы, далей нам трэба згадаць пра праблему сістэматызацыі тых сацыяльна-гістарычных падвалінаў, на якіх паўставалі нацыі. Відавочна, што “стартавыя магчымасці” у розных нацыяў былі розныя, ды і рас-

пачыналі яны свой шлях далёка не ў адначасе, а значыць нават і цывілізацыйна зусім у непадобных умовах. Да таго ж даводзіцца ўлічваць, што для многіх нацыяў рух на дыстанцыі ад “старту” да “фінішу” не аднойчы і, здаралася, надоўга перапыняўся. У гэтым сэнсе прыклад Беларусі зьяўляецца хутчэй адной з нормаў, а не выключэннем.

У сваім памкненні да сістэматызацыі “падвалінаў”, перадусім выдзелім нацыі, якія паўсталі ва ўлонні на той час існуючых дзяржаўных утварэнняў і змаглі іх досыць хутка нацыяналізаваць, гэта значыць уціснуць Дзяржаву ў Нацыю, хай і не бяз пэўных стратаў, часам і вялізных, як у выпадку з Брытанскай імперыяй (і ня мае значэння, што канчатковы распад імперыі адбыўся толькі ў сярэдзіне ХХ стагоддзя). Акрамя Англіі ў гэты хаўрус першымі просяцца Францыя ды Іспанія.

Наступную групу мы сфармуем з краінаў, якія праз нацыянальнае задзіночанне змаглі аднавіць сваю, раней страчаную дзяржаўнасць. Сярод самых выразных прыкладаў згадаем Германію, Італію і Польшчу. Магчыма да гэтай групы трэба далучыць краіны, якія былі заснавальнікамі вялікіх імперыяў (Турцыя – Асманскай, Аўстрыя і Венгрыя – Аўстра-Венгерскай), а пасля іх развалу, з парэшткаў сваёй імперскай велічы, стварылі нацыянальныя дзяржавы.

Але магчыма іх, на роўні з астатнімі, больш карэктна будзе занесці ў трэцюю групу, а менавіта да ўсіх тых нацыяў, што паўсталі ў выніку распаду гэтых (ды іншых) імперыяў. Бо ні па часе, ні па спосабу паўставання Турцыя мала чым адрозніваецца ад, да прыкладу, Балгарыі, а Аўстрыя ад Чэхіі (і г.д.).

Праўда, пры такім падыходзе задача сістэматыка ўскладняецца тым, што бадай кожная нацыя, якая ўладкавалася хоць на якім фрагменце былой (хоць якой) імперыі, імкнецца знайсці (і знаходзіць) у сваім мінулым свой дзяржаўны аналаг (Украіна – Кіеўскую Русь, Беларусь – Полацкае княства і ВКЛ, Туркменія – Імперыю сельджукаў, і г.д., і да т.п.).

Але, падобна, разблытваць (ці заблытваць?) што тут да чаго – задача не культуралогіі, а міфатворчасці.

Мы ж, са свайго боку, проста яшчэ раз падкрэсьлім тры базавыя пазіцыі, якія складаюць аснову прапанаванай сістэмы паўставання нацыяў:

1. Нацыі, якія нацыяналізавалі існыя дзяржавы;
2. Нацыі, якія адраділі былыя дзяржавы;
3. Нацыі, якія самі з сябе стварылі нацыянальныя дзяржавы.

Натуральна, гэтая схема не адмаўляе і камбінацыі з розных пазіцыяў.

(Наастачу заўважым, што метадалагічна прапанаваны тут падыход часткова супадае з тым, што мы сустракаем у Эрнэста Гельнера. Глядзіце ягоную працу “Нацыі і нацыяналізм”).

4. Рэфлексія з нагоды.

Пад нацыяналізмам найчасцей разумеюць не ўніверсальную экзистэнтную ідэю, а ўсяго толькі суплёт нацыянал-патрыятычных эмоцыяў. Як быццам – дарэмна, але ўнікнем супрацьпастаўлення. У нацыяналізму і нацыянал-патрыятычных эмоцыяў агульны карань, а розніць іх між сабой, разводзіць у адваротныя станы – асоба. Толькі ёю і вызначаюцца ўсе вартасці і заганы нацыяналізму. Каб праілюстраваць гэтую банальную выснову, згадаю побач з расейскім мысьляром Васіліём Розанавым (ці не найбольш жорсткім, але і ці не найбольш адказным аналітыкам габрэйства), – маскоўскага рамізьніка, які гатовы быў уласнай рукой выдзерці пейзажы ўсім жыдам, колькі іх ёсць на белым сьвеце...

Па вялікім рахунку, нацыяналізм для секулярызаванага “я” – гэта парэнча над безданню абьякавага да чалавека быцця. Таму можна ненавідзець нацыяналізм усёй ненавісьцю сэрца за тое, што ён трымае цябе пры сабе, але паспрабуй адштурхнуць парэнчу – і адразу ляціш у нікуды.

Праўда, пры жаданні можна рабіць выгляд, быццам ты адважна крочыш над прадоньнем, ні на што не абапіраючыся, аднак гэта ўсяго толькі фіглярства. Сапраўды мужныя (Купала ці Уітмен, Дастаеўскі ці Гайдэгер) не фіглярнічалі. Яны ведалі, што іх трымае, і не памыляліся ў глыбіні прадонья.

5. Праблема ўласных межаў

І па форме і па сутнасці, паўсталая ў другой палове XIX стагоддзя *беларуская нацыянальная ідэя* ня мае ў сабе нічога беларускага ў тым сэнсе, што яна была аформленая пад стандарт “моўна-этнаграфічнай” мадэлі (гэтак званай “нямецкай”, сфармуляванай Ёганам Гердэрам), — бадай самай распаўсюджанай на нашым кантыненте. Таму, у канцэптуальным плане, перад беларусамі стаялі тыя ж самыя задачы, што і перад іншымі еўрапейскімі народамі...

Нацыянальнае ўладкаваньне сьвету нарадзіла некалькі праблемаў, якіх ня ведаў папярэдні, “дынастычны” тып гуртаваньня супольнасьцяў.

Па-першае, гэта выбар самой нацыянальнай мадэлі і затым мера яе мадыфікацыі, бо як мадэль “грамадзянскай супольнасьці”, так і “моўна-этнаграфічная” мадэль патрабавалі дапаўненьня адна адной і да таго ж яшчэ і ўлучэньне ў сябе шэрагу не-сістэмных, у кожным разе апрычонных, элементаў.

А па-другое, — пошук *сваіх межаў*.

“Дынастычны” тып дзяржавы ніводнай з гэтых праблемаў ня ведаў. Першая ў ім адсутнічала па азначэньні. А другая вырашалася праз каланізацыю ці збройны чын. Груба кажучы, колькі дзяржава магла паняволіць прастораў і народаў, столькі яна іх і мела (ідэалагічная матывацыя гэтых захопаў/падзелаў прылучэньняў выкарыстоўвалася адно ў якасьці фармальнага дадатку “волі да ўлады”)¹.

Ідэя Нацыі запатрабавала радыкальна іншага падыходу да прасторавага ўладкаваньня. Яшчэ ў 1792 годзе Дантон зьвярнуўся да Францыі з заклікам знайсці свае “натуральныя межы”. Вось гэтае пытаньне “ўласных межаў” станецца самым вострым і балючым для нацыянальных дзяржаваў. Дарэчы, яно так ніколі і ня будзе станоўча вырашаным, незалежна ад фармату нацыянальнай ідэі. Бо ў тым выпадку, калі базавай абіралася “грамадзянская супольнасьць”, рэпрэсаваліся моўна-этнічныя чыннікі, асабліва на краях дзяржаўнага дыскурсу. А калі за аснову браўся “моўна-этнічны” прынецп, то ён ня мог адэкватна рэалізавацца з таго, што амаль заўсёды нейкія фрагменты “тытульных” этнасаў (і часам досыць ладных) заставаліся за межамі краіны, і ніхто іх аддаваць камусьці, дзеля прылучэньня да асноўнага масіву, не зьбіраўся. Сюды залічым і эсхаталагічныя праблемы малалікіх нацыянальных утварэньняў у дыскурсе дамінуючых.

Але перадусім гэтыя калізійныя апынуліся невырашальнымі таму, што хаця ў справе гуртаваньня супольнасьцяў Дзяржава і саступіла верхнасьць Нацыі, аднак пазіцыі Дзяржавы заставаліся досыць моцнымі, каб у канфлікце супрацьстаяньня з Нацыяй ня толькі трымаць парэтэт, але і раз-пораз перамагаць, гэта значыць раскатаць Нацыю ў памер уласнай мяжы. (Хельсінская хартыя аб непарушнасці існуючых дзяржаўных межаў, падпісаная кіраўнікамі ўсіх еўрапейскіх краінаў, у пэўным сэнсе засьведчыла контррэфармацыйную перамогу ідэі Дзяржавы над ідэяй Нацыі).

¹ Як, скажам, у выпадку пасланьня вялікага князя Вітаўта імператару Сьвятой Рымскай Імперыі, напісанае 11 сакавіка 1420 года, калі Вітаўту спатрэбілася легітымізаваць валоданьне Жамойціяй: “Вы выказаліся і прынялі пастанову наконт зямлі Жамойтаў, якая ёсьць нашай спадчынай і ўласнасьцю як законная спадчына ад прадзедаў і дзядоў нашых, якою валодаем і цяпер ды якая ёсьць і заўсёды была адзінай з зямлёй Літвы, бо ж адна тая самая гаворка і тыя самыя людзі” (Паўла Урбан, “Старажытныя ліцьвіны”). Падобныя ідэалагічныя “аргументы” скарыстоўвала і Кацярына II, далучаючы ўжо беларускія землі Вітаўта да Расіі пры падзеле Рэчы Паспалітай, хаця ў той самы час захоп польскіх земляў абышоўся, здаецца, бяз хоць якой уцямнай аргументацыі.

Аднак, як бы там сітуацыя ні складвалася ў кожным канкрэтным выпадку, з пачаткам паўставаньня нацыянальнага логасу, актуалізоўвалася і праблема нацыянальнага топасу. Беларусь тут не выключэньне. У знакамітай прадмове Францішка Багушэвіча да зборніка вершаў “Дудка беларуская” ўвага дасьледчыкаў звычайна акцэнтуюцца на “мове” (“Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмерлі!”), хаця ня менш, а можа і больш істотны фрагмент гэтай прадмовы зьвернуты да вызначэньня абрысу “ўласных межаў”. “Ужо больш як пяцьсот гадоў таму, да панаваньня князя Вітэнэса на Літве, Беларусь разам з Літвой баранілася ад крыжацкай напасьці, і шмат местаў, як Полацк, прызнавалі над сабой панаваньне князёў Літоўскіх, а пасля Вітэнэса Літоўскі князь Гедымін злучыў зусім Беларусь з Літвой у адно сільнае каралеўства і адваяваў шмат зямлі ад крыжакоў і ад другіх суседаў. Літва пяцьсот дваццаць гадоў таму назад ужо была ад Балтыцкага мора ўздоўжкі аж да Чорнага, ад Дняпра і Днястра ракі да Нёмна: ад Камянца места аж да Вязьмы – у сярэдзіне Вялікаросіі; ад Дынабурга і за Крамяньчук, а ў сярэдзіне Літвы, як тое зярно ў гарэху, была наша зямліца – Беларусь!”

Абрыс “ўласных межаў”, прапанаваны Францішкам Багушэвічам, досыць абстрактны, гэта хутчэй яшчэ толькі пастаноўка праблемы і першая спроба яе прамацаваньня. А канчаткова метадалогія маркіроўкі нацыянальнага дыскурсу была сфармуляваная Вацлавам Ластоўскім на гістарычным паседжаньні Рады БНР 25 сакавіка 1918 году: “Няхай жыве незалежная Беларусь у сваіх этнаграфічных межах!”. (За колькі дзён да гэтай гістарычнай падзеі Выканаўчы Камітэт Рады 1-га Усебеларускага зьезду выдаў Другую ўстаўную грамату, якая абвешчала Беларусь “у рубяжох расьсяленьня і лічбавай перавагі беларускага народу”).

Нягледзячы на публіцыстычны пафас выказваньня Ластоўскага, гэты заклік ня быў усяго толькі рытарычнай фігурай. Рэч у тым, што на тую пару шматлікімі досьледамі, найперш расейскіх навукоўцаў, этналінгвістычны арэал беларусаў быў акрэсьлены досыць выразна і пераканаўча. Калі параўнаць этнаграфічныя мапы Беларусі, складзеныя на пачатку XX стагоддзя Карскім, Доўнар-Запольскім і Канчаром, то пры ўсіх несупадзеньнях (часам і досыць значных) абрысаў, яны адначасна перагукаюцца паміж сабою адносна выявы Беларусі, як цэлага.

Для той пары, калі палітычныя рухі, захопленыя нацыянальнай ідэяй, спрабавалі пабудаваць нацыянальную дзяржаву амаль з “чыстага ліста”, тэарэтычная формула “Беларусь у сваіх этнаграфічных межах” бачыцца ўдалай, асабліва што да публічнай прэзентацыі ідэі. Але яна адразу выявілася залішне ідэалістычнай, як адносна рэальнай палітычнай сітуацыі, так і для ўласнага станаўленьня ва ўжо зусім іншых умовах канца XX стагоддзя.

6. Межы Айчыны і мовы

Гісторыя Беларусі – гэта суплёт разрываў паміж яе рознымі гісторыямі. Здаецца, насыпела пара, каб нехта ўдумлівы паспрабаваў наўсьцяж абнавіць “хроніку” гэтых разрываў, бо яны, што відавочна, у лёсе нашага краю адыгрывалі куды больш істотную ролю за тыя фрагменты ўласна гісторыі, якімі мы спрабуем азначаць свой несупынны тысячагадовы шлях.

На самой справе ніякага пасьлядоўнага поступу не было. Пасьля кожнага радыкальнага разрыву пачыналася штосьці цалкам адметнае, раўназначна з тым, што мелася раней. Вялікае княства Літоўскае – гэта нешта зусім іншае ад Полацкага княства, а Рэч Паспалітая – ад ВКЛ. “Паўночна-Заходні край” ня меў амаль нічога агульнага ні з першым, ні з другім, ні з трэцім. А БССР, здаецца, увогуле была пазбаўленая хоць якіх аналагаў з усім папярэднім... Бадай толькі Рэспубліка Беларусь, прынамсі хаця б на юрыдычна-адміністрацыйным узроўні, наўпрост насьледуе сваю папярэдніцу – БССР. (І гэта вельмі добры знак!).

Кожны раз, суб’ектна ўзьнікаючы наноў, мы паўставалі ня проста ў іншай ге-

апалітычнай рэальнасці – мы паўставалі ў іншай рэальнасці *цывілізацыйнай*. Чамусьці тэрэтыкі праблемы нацыянальнага на гэты фактар найменей звяртаюць увагі. Хаця кожнаму зразумела, што ідэалы грамадства, якое жыве, скажам, патрыярхальным ладам, мусяць быць моцна не падобнымі да тых, што апаноўваюць нас у тэхнагеннай цывілізацыі. З гэтага шмат чаго вынікае, але як да нашай гаворкі, то перадусім заўважым: чалавеку ранейшых эпохаў мысліць у катэгорыях нацыянальнага было гэтакаса немагчыма, як старажытнаму вершніку ў катэгорыях сучаснага дарожнага руху.

Улегшыся ў адбудову гістарычнай рэтраспектывы, мы, у сваёй нацыянальнай апантанасці, вельмі часта неабачліва нагружаем нашых далёкіх продкаў уласнай, толькі нам актуальнай праблематыкай. У гэтым сэнсе ці не найбольшай ахвярай стаўся перыяд фармавання беларускага этнасу, які, па агульным меркаваньні, прыпадае на пару ВКЛ. Паколькі доўгі час лічылася, што паўставаньне нацыі немагчымае без сфармаванага этнасу, то *ідэалагемна* этнас і нацыя амаль не разрозніваліся і прачытваліся ўсяго толькі як розныя перыяды агульнай падзеі. Аднак, насамрэч і па форме, і па сутнасці гэта зусім розныя феномены.

“У тых часы магнаты і шляхта Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ня мыслілі ў *нацыяналістычных катэгорыях* (курсіў мой – В.А.), характэрных для эпохі пасля Французскае рэвалюцыі; яны хутчэй мелі свае ўласныя патрыятычныя каштоўнасці і пачуцьцё асобнасці, якога не хацелі пазбыцца ў новаўтворанай федэрацыі (маецца на ўвазе Рэч Паспалітая пасля Люблінскай уніі 1569 году – В.А.), – слухна заўважае Янка Запруднік у кнізе “Беларусь на гістарычных скрыжаваньнях”.

Бясконца цытуючы Францішка Скарыну (“чалавек, дзе нарадзіўся... да таго месца вялікую ласку мае”, “мяне літасьцівы Бог з гэтае мовы на сьвет пусьціў”), Васіля Цяпінскага (“з любоўю да маёй Айчыны”, “заядбаньне сваёй слаўнай рускай мовы”) ці Льва Сапегу (“законы нашыя выдадзеныя не на нейкай чужыннай мове, а на сваёй роднай”) мы зазвычай пакідаем абапал увагі *межы* як тады дэклараванай “Айчыны” так і “роднай мовы”.

А, каб не праміналі ўвагай гэтае пытаньне (ці то сьпехам, ці то наўмысна), то адразу б зацямілі, што для Васіля Цяпінскага “Айчына” — гэта абстрактная “Слаўная славянская манархія”, для Францішка Скарыны ўсяго толькі ягоны “родны кут” Полацка, а для Льва Сапегі зусім наадварот – хай сабе і не заканстытуаваная, але вялізная імперыя ад Балтыйскага да Чорнага мора, у аблогах якой табарыўся гурт народаў, сярод якіх яшчэ не было і знаку таго, які потым з погляду на свой этнонім, назаве і тую краіну і тую мову старабеларускімі.

Падкрэсьлім, пытаньне ня ў тым, што “беларусы” тады сістэмна ня згадваліся ні ў якасьці этноніма ні, на худы канец, палітоніма (хаця для этна- і нацыяўтваральных працэсаў, гэта надзвычай істотны момант), а ў тым, што для пары ВКЛ і “Айчына” і “мова”, гэта пакуль усяго толькі тапаграфічны патрыятызм і лінгвістычная прагматыка (узмоцненыя красамоўнай рыторыкай і паэтычнымі тропамі).

Любоў да месца, дзе ўскормлены “суть по Бозе” (Скарына) – абсалютна натуральнае пачуцьцё для кожнага чалавека ў якіх заўгодна геаграфічных каардынатах і ў якую заўгодна эпоху. Але калі пэўны “местачковы” ці “дзяржаўны” патрыятызм мы праз стагоддзі таясамім з нашай любоўю да “ўяўнай супольнасці”, то паводзім сябе, далікатна кажучы, зусім некарэктна. Бо хаця з фармальна-вьяўленчага боку, “любоў да маёй Айчыны” Васіля Цяпінскага і “О, Літва, Айчына мая!” Адама Міцкевіча нічым асабліва ня розняцца, але па сутнасці гэта дзьве канцэптuallyна іншыя любові, амаль ні ў чым не сувымерныя адна адной.

Да зьяўленьня Нацыі, калектыўна-салідарнай любові грамадства падлягала толькі адна ўнівэрсалія – Бог. Што да “Айчыны”, то яе, у нашым разуменьні, ня

ведалі ня толькі паспалітыя, але і самыя “прасунутыя” героі тых эпохаў. Той жа Скарына за межамі ВКЛ у адных дакументах называе сябе “ліцьвінам”, у другіх – “русінам”, а ў трэціх – проста “палачанінам”. Этнанімічная дыферэнцыяцыя насельніцтва Вялікага княства Літоўскага была неверагодна размаітай і разбэрсанай. У тагачасных дакументах на роўных пералічваюцца так званыя эксаэтнімі (літва, татарва, ляхі, немцы, жамойты, угры, латыгове, ліфлянты, славакі, чэхі) з зямляцкімі этніконамі (палачане, віцябляне, смаляне, случане, дручане, валыняне, бранцы, кіяне). У гэтым шэрагу на парытэтных умовах былі і політэтнімі і тое, што можна, з пэўнай доляй умоўнасьці, ужо залічыць у этнімімы: “... а послу из нашее земли из Литовскоѹ, и гостю – или Ляхѹ, или Литвинѹ, или Русинѹ, или Полочанинѹ, или Витеблянинѹ, или Смоленинѹ...” (“Этнаграфія Беларусі”). Ці яшчэ адтуль жа прыклад: “...родом он литвин латыш белорусец Оршанского повету».

Як бы мы казалі сёньня, у тую пару ў кожнага чалавека была свая “малая радзіма”, а вось “Вялікай Радзімы” на зямлі ніхто ня меў, бо для ўсіх агулам яна знаходзілася “на нябёсах”. І гэта нам уявіць бывае настолькі цяжка, што нават такі ўдумлівы дасьледчык як Янка Запруднік, зусім слушна заўважыўшы, што магнаты і шляхта ВКЛ “ня мысьлілі ў нацыяналістычных катэгорыях”, праз некалькі старонак піша: на Беларусі XVI ст. “... і вясковыя жыхары, і значная большасць месцічаў заставаліся праваслаўнымі. Прычына гэтага супраціву рэфармацыйным плыням ляжала ў спольшчанасьці большай часткі магнатаў, так што адданасьць веры продкаў была для большасці беларусаў справаю *нацыянальнага выжываньня* (курсіў мой – В.А.).

Тут так і хочацца выклікнуць: якое “нацыянальнае выжываньне” ў тую пару?! Скуль яно, “нацыянальнае”, тым болей у жыхароў вёсак, якія і праз тры стагоддзі, калі ідэалогія нацыяналізму ахопіць і перафармуе ўсю Еўропу, будуць на Беларусі ўнікаць гэтага “нацыянальнага” як нячысьцік ладану.

У метадалагічным плане праблема “межаў мовы” ня шмат чым розніцца ад праблемы “межаў Айчыны”. Словы: “Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмерлі” Францішка Багушэвіча (XIX ст.) і “мяне літасьцівы Бог з гэтай мовы на сьвет пусціў” Францішка Скарыны (XVI ст.) пры фармальным падабенстве, абаліраюцца на два рознавымерныя ідэалагемныя канцэпты і, таму ў першым выпадку гэта сапраўды фатальная дылема, бо ў межах “моўна-этнаграфічнай” мадэлі нацыянальнага, сьмерць і жыцьцё Нацыі наўпрост залежыць ад стану мовы. А вось любоў Скарыны, Буднага, Цяпінскага... да старабеларускай (рускай, славянскай, русінскай, ліцьвінскай – як па-рознаму называлі яе тады) мовы, хаця і не пазбаўленая патрыятычных эмоцыяў, ня мае (і ня можа мець) эсхаталагічнага пафасу, бо яна заснаваная не на ідэматыцы, а на прагматыцы бытаваньня.

Як вядома, старабеларуская (руская) мова “выкарыстоўвалася ў княжай канцэлярыі з самага яе заснаваньня ў XIV ст., беларускую мову трэба лічыць адной з найдаўнейшых дзяржаўных нацыянальных моваў у Еўропе. Напрыклад, каштыльскую мову было загадана ўжываць у гішпанскіх урадавых дакументах у XIII ст., англіійская набыла афіцыйнае прызнаньне ў 1362 г., а парызскі дыялект французскай дамогся такога статусу ў 1400 г.” (Янка Запруднік). Тое, што мова княскай канцэлярыі зьяўлялася яшчэ і мовай нейкай (хай сабе і вялікай) часткі паспалітага насельніцтва ВКЛ было на тую пару зусім не істотна ні для каго (ну хіба для некалькіх найбольш празарлівых “асьветнікаў”). Істотным выяўлялася адно тое, што гэта была мова Улады (ад палітычнай і рэлігійнай да фінансавай і культурнай). Таму на ёй, незалежна ад этнічнай ці племянной прыналежнасьці, размаўлялі, пісалі (ці хаця б збольшага яе ведалі) усе, хто быў пры ўладзе альбо імкнуўся заняць пэўнае месца ў яе структурах. Але як толькі мовай Улады стала рабіцца польская, дык старабеларуская адразу і заняпала, бо яна была каштоўнай не сама па сабе (ня як тое, што ідэнтыфікуе і суб’ектывізуе пэўную супольнасьць), — яна была каштоўнай толькі як камунікатыўны сродак зносінаў паміж рознымі ўладамі і ўнутры кожнай з іх. І

выцясьненне беларускай мовы польскай не казала ні пра што іншае, акрамя, як пра зьмену ўладных элітаў. Апошнім і былі выкліканыя ноткі трагізму ў часткі палітычных, рэлігійных і культурных дзеячаў ВКЛ, якія ў сітуацыі зьмены палітычных прыарытэтаў апыналіся ў ролі аўтсайдэраў (найперш тэа, што не змаглі – ці не скажэлі, – мадэрнізавацца, г. зн. у патрэбны час “акаталічыцца” ды “спольшчыцца”, каб патрапіць, хай сабе і не на першых ролях, ва ўладныя эліты Кароны). Адсюль і палымныя заклікі да магнатаў не пакідаць “здавна славного языка словенского” (Будны), супрацьстаяць “занядбанню сваёй слаўнай рускай мовы” (Цяпінскі) і да т.п. Пэўна, далёка ня ўсе гэтыя красамоўствы былі абумоўлены толькі *персанальным эгаізмам*, хапала тут і футурыстычнай трывогі за заняпад усяго таго сусьвету, у якім і шляхта, і паспалітыя жылі сваім звычаем ужо некалькі стагоддзяў. Але як у адным, так і ў другім выпадку ня трэба блытаць іхні непакой з сучаснай нам трывогай за “Айчыну”, “мову”, “народ”. Будзем памятаць, што соцыякультурна тады ўся еўрапейская шляхта складала агульную і досыць цэласную супольнасць, якая толькі ўладна і маёмасна тоесніла сябе з мовай і Айчынай, а са сваімі паспалітымі падданымі дык і ўвогуле жыла ў розных сусьветах – хаця і на адной зямлі (па сутнасці, уся тагачасная еўрапейская арыстакратыя ўяўляла з сябе асобную і досыць гамагенную цывілізацыю – Норберт Эліас назваў яе “куртуазнай”).

Іншае пытаньне, наколькі мова княскай канцэлярыі, усіх дзяржаўных і рэлігійна-культурных інстытуцыяў супадала з мовай сялянцаў, рамесьнікаў, гандляроў? Тут магчымыя розныя працьганьні сітуацыі, але мы абмінем гэтую праблему, бо істотная для нас выснова ўжо зробленая: з таго, што старабеларуская пісьмовая мова была мовай Уладаў і толькі ўладай трымалася, то яна натуральна зьнікла адначасна са змарненнем апошняй (дакладней, з канцэптэуальнай пераменаў ейнага фармату)...

І зьнікла амаль адразу, уся, цалкам, татальна. І ніколі ўжо не адраділася. І не магла адрадіцца, нават калі б Напалеон выканаў свае абяцанкі і аднавіў ВКЛ, бо цывілізацыйна гэта была ўжо іншая пара, якая патрабавала ўжо іншай мовы (і структурна і лексічна).

Лінгвістычна мы можам колькі заўгодна шукаць і знаходзіць лакальныя падобенствы паміж старабеларускай і ўжо ўласна беларускай мовамі. Але хто б колькі ні даводзіў пра іхнюю пераемнасць – у прасторы тэкста ніякай пераемнасці паміж імі няма. І нават не таму, што паміж ВКЛ і “нацыянальнай дзяржавай” татальны (бяз хоць якой лучвы) разрыў у паўтары стагоддзі, а таму, што старабеларуская мова (прынамсі, пісьмова) фармавалася як *камунікатыўны ды ўладны інструмент Дзяржавы*, а пісьмова ўжо ўласна беларуская мова паўставала як *сутнастваральны чыньнік Нацыі*. Праўда, гістарычная наяўнасць старабеларускай мовы ў паўставаньні ўласна беларускай адыграла вельмі істотную *ідэалагічную* ролю. Абапіраючыся на славуае прамінулае, было значна прасьцей і абгрунтаваць і даводзіць патрэбу ва ўласнай мове. Але гэтым уся “пераемнасць” і завершвалася. Ні структурна, ні лексічна, ні культуралагічна старабеларуская мова не падтрымала беларускую ў пару яе фармаваньня. Асноўную ролю тут адыгралі лінгвістычныя канструкты суседзяў, якія, як лекала, былі пакладзены на вербальны дыскурс нашай вясковай цывілізацыі, і па форме якіх выціналіся схемы будучага функцыянаваньня літаратурнай беларускай мовы.

7. Расейская імперыя – калыска беларускай нацыі.

Упартае трыманьне за ідэю “пераемнасці” (што да праблемаў мовы, што да праблемаў нацыянальнага будаўніцтва ўвогуле) завязанае на ўсё яшчэ дамінуючую эвалюцыйную канцэпцыю лінейна-паслядоўнай хады гісторыі, дзе кожнае паўставаньне нацыі было ўгрунтаванае ў папярэдні працэс этнагенезу.

Але, па-першае, для фармаваньня нацыянальнай ідэі зусім не абавязковая *этно-*

ічна скансалідаваная супольнасць. Прыкладаў тут колькі заўгодна – тая ж амерыканская нацыя. А, па-другое, (працытую трохі ўласных радкоў з эсэ “Горад, якога няма”), “... магчыма пару нашага існавання было б слушна падзяліць на дзве эры, і другую, якая пачалася пасля татальнага мораку ХУІІ-ХУІІІ стст., чытаць ня толькі як новую гісторыю адной і той самай нагоды, але і як гісторыю новага этнасу, бо, пэўна, *беларусы* – гэта ўжо нешта іншае ад крэваў, ліцьвінаў, русінаў... узятых, як кожны паасобку, так і агулам. А *Беларусь* нешта зусім адрознае ад усяго, што было раней на гэтых абшарах”.

Якраз як да *нацыянальнага* высьпяваньня (і *нацыянальнай* мовы), то асабіста мне падаецца куды больш істотным не перыяд ВКЛ з яго “залатым” шаснаццатым стагоддзем, а вось гэтая пара “татальнага мораку” ХУІІІ—ХІХ стагоддзяў. Больш за тое, я схільны лічыць (хай сабе пакуль толькі ў фармаце версіі), што не ў часы ВКЛ, а менавіта ў гэтую “нічыйную” пару і сфармаваліся беларусы, як этнас – маючы на ўвазе ўжо ўласна *беларускі этнас*.

Не адмаўляючы традыцыйнай этналагічнай канцэпцыі, якая актуалізуе працэсы этнагенезу з ХІІІ-ХІV стст., гэта значыць з пары фармаваньня ВКЛ, я адважуся памеркаваць, што гэтыя працэсы былі скіраваныя не зусім у той бок, дзе потым аб’явіцца “беларусы”.

Калі б нехта паспрабаваў мадэльна сканструяваць сітуацыю ВКЛ, якая – пры ўсіх магчымых гістарычных трансфармацыях, — ня страціла сваёй дзяржаўнасці да нашага часу, то ўжо напэўна ў той мадэльнай сітуацыі не знайшлося б амаль ні знаку ні сённяшняй беларускай нацыі, ні сённяшняй беларускай мовы (іншая рэч, што з погляду на сучасны стан і першага, і другога, гэтай віртуальнай рэтрэспектывай нікога не ўсхваляеш – хутчэй наадварот). Але мы тут зусім не пра тое, як было лепш, каб было ня так, як было. А пра тое, што, калі мераць ад таго, як сталася (і *што* сталася), то версія аб *іншым* часе фармаваньня беларускага этнасу магчыма і ня будзе выглядаць авантурай “на злом галавы”.

Пасля канчатковага падзелу Рэчы Паспалітай, усе тыя працэсы этнагенезу, што з ХІІІ стагоддзя падтрымліваліся інстытутамі ўсіх формаў улады ВКЛ (ад палітычна-фінансавых да рэлігійна-культурных) натуральна здэградавалі і заняпалі, як толькі пазьнікалі ўсе гэтыя ўладныя інстытуты. Жыццё краю мусіла радыкальна мяняць і свае вектары, і свае арыенціры ўжо хаця б таму, што цэнтр Улады апынуўся ў зусім іншым баку, і формы гэтай улады былі цалкам непадобнымі да ранейшых. А, значыць, у той ці іншай ступені зьмянілі свае формы і накірункі тыя працэсы этнагенезу, якія раней абапіраліся ці падтрымліваліся ўладнымі дыскурсамі ВКЛ. Усё гэта і дае падставы для меркавання, што ўласна *беларускі этнас* (як *толькі* беларускі) распачаў сваё фармаваньне і высьпеў да памеру Нацыі ўжо адно ў прасторы і кантэксьце Расейскай імперыі, якая ідэалагічна і адміністрацыйна адмовіла ліцьвінам, русінам, беларусцам... у праве на легітымнае існаваньне. Дарэчы, у гэтага непрыкметнага высьпяваньня ёсьць адзін цікавы момант. Яно адбывалася ў ценю змаганьня (праз русіфікацыю) расейскай дзяржавы з апалячваньнем нашага краю. Але паколькі што “апалячваньне”, што “русіфікацыя” (што іхні двубой) пераважна выяўляліся ў дыскурсах улады, то нішто не замінала беларускаму этнасу фармавацца ў пазбаўленай каналаў хоць якой улады вёсцы.

Магчыма, мая версія пра час і месца абнаўленьня беларускага этнасу трохі авантурная. Але, бадай, ніхто ня стане спрачацца, што беларусы як Нацыя аформіліся менавіта і толькі ў дыскурсе Расейскай імперыі. Між іншым, ня мы адныя, а і *самі расейцы*, і палякі, і латышы, і эстонцы, і грузіны, і ўкраінцы... І дзейна заманіфэставалі сваё права на “нацыянальнае самавызначэньне” амаль усе разам (улучна з расейцамі) і прыблізна ў той самы час (1917-1920 гг.), гэта значыць, калі ляснула дынастычная імперыя Раманавых. Ясная рэч, што расейскі нацыяналізм узьнік значна раней, але пакуль існуе дынастычная дзяржава, казаць пра паўстаньне нацыі і нацыянальнай дзяржавы (у дадзеным выпадку, расейскай) – гэта аксюмарон.

Аднак мы трохі запабеглі наперад... Калі землі нашай бацькаўшчыны былі пабраныя ў склад Расейскай імперыі, то тут Беларусі *яшчэ* не было, але *ўжо* не было і ВКЛ. Канстытуцыя Рэчы Паспалітай ад 3 мая 1791 году супольную з ВКЛ дзяржаву называе толькі Польшчай і ніводзін народ, акрамя палякаў, там не згадваецца. Пры ўсёй фармальнай і юрыдычнай федэратыўнасці Рэчы Паспалітай, насамрэч яна досыць хутка ператварылася ў інструмент каланізацыі (праз каталізацыю і паланізацыю) ўсёй прасторы ВКЛ. Інакш кажучы, яшчэ да таго, як на нашыя землі прыйшлі расейцы, мы ўжо былі грунтоўна скаланізаваныя палякамі. Таму, калі адбыўся канчатковы падзел Рэчы Паспалітай, то, па-першае, гэтым распачалася расейская каланізацыя менавіта прасторы Рэчы Паспалітай і палякаў (а не ВКЛ і ліцьвінаў), а па-другое, наследуючы фармальнай логіцы, расейская экспансія якраз і вызваляла ВКЛ ды ліцьвінаў – беларусаў (“народ издревле нам родной”) з-пад польскай каланізацыі. За што, з сённяшняга досведу, мы муслі б быць Расеі нават удзячнымі, бо ў XVIII стагоддзі ніякіх тэндэнцыяў да будучага паўставаўня незалежнай Беларусі ў Рэчы Паспалітай аніяк не праглядалася... (Між іншым, пазьней гэтакасама. Згадаем прылучэньне Заходняй Беларусі да Польшчы ў міжваенны перыяд XX стагоддзя, дзе беларушчыну ніштожылі не раўнуючы нават з бальшавікамі).

Схема, у якой Беларусь прадстаўленая апалоненай і скаланізаванай Расейскай імперыяй, відаць, наўпрост скалькаваная з уласна польскай сітуацыі, дзе падобнае насамрэч адбылося. Гэта значыць, што элементарная бінарная апазіцыя “каланізацыя-супраціў”, цалкам прыдатная для палякаў, была запазычаная беларусамі без крытычнай рэфлексіі, адно з узгляду на вызвольныя парываньні Польшчы 1831, 1863, 1921 гадоў.

Расея была ня толькі турмой народаў, але і *калыскай нацыяй*. Прынамсі, для беларусаў апошняе ня менш істотнае за першае. І тут ня трэба шукаць супярэчнасцяў. Метафара “турмы” можа быць цалкам слушна для пабраных Расейскай імперыяй прастораў і паняволеных ёю народаў. Але калі мы наўпрост таясамім прастору, народ і нацыю, то шмат чаго заблытваем, і з гэтага атрымліваем “скаланізаваную беларускую нацыю”, што ніяк не адпавядае сапраўднасці. Мы проста па чужой завядзёнцы таясамім Расейскую імперыю, калыску беларускай нацыі, з уласна расейскім нацыяналізмам, які бязлітасна знішчаў сваіх бліжэйшых канкурэнтаў.

(Беларусы *не скаланізаваныя* Расеяй як нацыя, яны, як нацыя, *зрэпрэсаваныя* расейскім нацыяналізмам – а гэта зусім розныя рэчы).

8. Паўстаньне аўтсайдэраў.

У плане этнагенезу мы сапраўды вясковая нацыя, бо ўсе нашыя эліты папярэдніх эпохаў перманентна знікалі ў тых ці іншых, але спрэс *ня нашых* (па сённяшнім вымеры), уладных дыскурсах. І толькі вёска, як казалася вышэй, пазбаўленая каналаў хоць якой улады, няўзнак для самой сябе сьпеліла патэнцыял беларускай прышласці.

А далей нам істотна зразумець, што ў адрозьненне ад этнасу, які паступова гуртуецца натуральным ходам сацыяльна-культурных узаемадачыненняў і стасункаў, Нацыя паўстае толькі праз волю да ўлады цывілізацыйна нейкай новай сілы, што высьпела для гэтай ролі ва ўлоньні этнасу ці сьвядома абрала яго, як пляцоўку дзеля рэалізацыі свайго ўладнага патэнцыялу. Гэта значыць, Нацыя не зьяўляецца сама па сабе, а ствараецца пэўнымі інтэнцыямі: спачатку праз фармуляваньне ідэалагемы Нацыі, а затым – праз палітычную барацьбу ці збройны супраціў.

Што да беларускай Нацыі, то пытаньне пра тыя новыя цывілізацыйныя сілы, якія неўпрыкмет набрынялі воляй да ўлады – надзвычай складанае. Рэч у тым, што ніводнага з базавых складнікаў (шматлікі сярэдні клас, капіталізацыя і урбанізацыя), неабходных дзеля паўставаўня Нацыі, Беларусь і ў XIX, і на пачатку XX стагоддзя ня мела. Сярэдні клас, нават у сваёй этнічна беларускай част-

цы, ментальна тоесьніў сябе альбо з расейцамі альбо з палякамі; у тых жа дыскурсах, толькі з дадаткам габрэйскага, адбывалася і капіталізацыя грамадства. Яшчэ больш неспрыяльнай сітуацыя выглядала ў вымеры трэцяй базавай кампаненты – урбанізацыі. Згодна перапісу 1897 году, у гарадах і мястэчках жыло толькі 17,1% беларусаў (тут дамінавалі габрэі – 57,5%; расейцаў было – 16,7%, палякаў – 6,1%), да таго ж беларусы пераважна належалі да ніжэйшых класаў у сацыяльнай іерархіі гораду.

Адсутнасць ментальна беларускага сярэдняга класу сваімі наступствамі мела яшчэ і тое, што менавіта сярэдні клас зьяўляецца радовішчам інтэлектуалаў, якія адно і могуць сфармуляваць ідэалагему Нацыі і тым самым запачаткаваць яе станаўленьне. Гэта разумелі і тыя піянеры нацыянальнага руху, якія пісалі ў першым нумары падпольнага часопісу “Гоман” (Санкт-Пецярбург, 1884 г.): “Беларускі народ, як нацыя плебейская, чакае яшчэ зьяўленьня сваёй інтэлігенцыі. Да гэтага часу ён выдзяляў з сябе сілы, якія служылі або польскай, або вялікарускай культуры. Глуха, але настойліва пратэставаў ён супраць здрадніцкіх спробаў паланізаваць ці абвялікарусіць яго, і абедзьве сілком навязаныя яму культуры праходзілі міма, не прышчапіўшыся да яго. Сьвята захоўвае ён асновы свайго жыцця ў чаканьні сваёй інтэлігенцыі, якая будзе не ламаць гэтыя асновы, а разьвіваць і ўдасканальваць іх...”.

Пытаньне аб прычынах зьяўленьня ў прасторы “плебейскай” нацыі інтэлектуалаў (публіцыстаў, паэтаў, гісторыкаў), палітыкаў і нават бізнэсоўцаў ёсьць адным з самых інтрыгуючых пытаньняў станаўленьня беларускай Нацыі.

Найперш мы мусім адзначыць, што ніводны з піянераў і будучых герояў нацыянальнай будоўлі ня быў, так бы мовіць, чыстым плёнам жыццядайнасьці самога беларускага народа. Усе яны **вярталіся** на сваю *энічную* радзіму з нейкіх іншых этнакультурных абсягаў – найперш расейскага, польскага і ўкраінскага. Гэта значыць, што яны атрымалі адукацыю, пэўны сацыяльны статус, ідэнтыфікацыйную легенду як гадаванцы небеларускіх нацыянальных кодэксаў. Што і зразумела, бо беларусы на тую пару ня мелі ўласных інстытуцыяў ні ў культуры, ні ў палітыцы, ні ў эканоміцы (гэта нягледзячы на тое, што ў 1897 г. працэнт пісьменных людзей на Беларусі складалаў 32%, тым часам як у Расіі і на Украіне – адпаведна 29,6% і 27,9%).

Дарэчы, вось гэтая *сітуацыя вяртаньня* застанецца дамінуючай і праз усё XX стагоддзе. Бо, хача ў 20-я гады і будзе створаная сістэма нацыянальнай адукацыі і пакрысе сфармуе сфэры (пераважна гуманітарныя), дзе можна будзе жыць *амаль* паўнаважна нацыянальным жыццём, але выбар нацыянальнай формы жыцця на Беларусі да гэтага часу залежыць ад персанальнага выбару, які кожны мусіць зрабіць сам. Ці не зрабіць, што “масаваму” чалавеку больш натуральна.

Далей мы зацікавімся вось якім пытаньнем: а чаму гэты беларусы (з сярэдзіны XIX стагоддзя) пачалі вяртацца на сваю *энічную* радзіму? Раней жа не вярталіся?

Так, не вярталіся, бо не было куды. Аднак ня ў тым сэнсе, што раней беларусаў, як этнасу, не было – *былі*, прынамсі, ужо ладны кавалак часу. Не хапала іншага: усьведамленьня этнасу (нацыі), як універсальнай каштоўнасьці, якая адначасна надае высокую каштоўнасьць і твайму сінгулярнаму кону. А падобнае разуменьне не магло зьявіцца да таго, пакуль не запанавалі ідэі “свабоды, роўнасьці, братэрства” ўсіх саслоўяў. Толькі адсюль “плебейская” нацыя ўжо магла быць убачанай як ахвяра на гвалце збудаванага сьвету, вартая і спагады, і любові, але найперш — вызваленьня з-пад гэтага гвалту.

Як ужо казалася, хваля пераўладкаваньня сьвету на нацыянальны капыл абрынулася на Еўропу з канца XVIII стагоддзя і досыць хутка закліснула і нашыя землі, чаму найбольш выразным сьведчаньнем паўстаньні 1830 і 1863 гадоў.

Але прэсінг вялікага палітычнага стылю — гэта толькі неабходная перадумова дзеля зьяўленьня такога феномену, як сістэмнае вяртаньне на *энічную* радзіму. А вось сам акт вяртаньня (у кожным разе зьвязаны з персанальным выбарам), быў

абумоўлены мноствам самых розных псіхалагічных, сацыяльных, палітычных і культурных матывацыяў. Сярод гэтага мноства мы, з аднаго боку, выдзелім высокі рамантызм, а з другога — інтуітыўны (ці сьвядомы) прагматызм.

Першы выпадак мае за грунт натуральны патрыятызм. У тую пару, калі ў розных кутках Еўропы ўсе народы памкнуліся ўцялесніваць уласную нацыянальную ідэю, мы, маючы славетную гістарычную спадчыну і сфармаваны этнас, не маглі калісьці не апынуцца ў гэтым універсальным працэсе любові да свайго і да саміх сябе ў гэтым сваім.

Значна больш складана патлумачыць, што я разумею пад “інтуітыўным прагматызмам”. Вышэй ужо казалася, што кожны, хто потым навярнуўся на беларушчыну, да гэтага меў пэўны сацыяльны статус і нейкую перспектыву у дыскурсе Расейскай імперыі. Аднак з прычыны іхняй, хай сабе і адаптаванай там, але “іншасці”, бальшыні з этнічных беларусаў было наканавана заставацца сярод аўтсайдэраў ва ўладным полі метраполіі, як бы высока яны не падымаліся па іерархічнай лесвіцы (для прыкладу згадаем хаця б Фадзея Булгарына). У стабільныя эпохі аўтсайдэры, звычайна, моўчкі трываюць свой кон, затое, калі пачынаецца пара вялікай крызы, яны актыўна выходзяць на авансцэну гісторыі.

Беларускі нацыянальны рух быў сфармаваны аўтсайдэрамі з іншых нацыянальна-уладных дыскурсаў. Гэта досыць абразлівая выснова для нашага гонару, але сучасным сябе тым, што яна тыталагічная, калі вядзецца размова пра паўстаўаньне новых нацыяў (і ўвогуле новых дыскурсаў).

Лідэры не вяртаюцца. Тыя, што патрапілі ва ўладныя эліты метраполіі, ніколі не вяртаюцца ў сваю *этнічную* правінцыю. Вяртаюцца адно аўтсайдэры, якія ня маюць шанцаў займець адпаведнага сваім амбіцыям месца ва ўжо сфармаваных кастах элітаў. Так амбіцыі Кастуся Каліноўскага падштурхнулі разыграць “беларускую карту” ў “польскім” паўстаньні, дзе яму не было першай ролі нават сярод рэгіянальных кіраўнікоў; так далучыўся да збройнага чыну БНР Булах-Балаховіч, так Янка Купала пакінуў вершаваныя практыкаваньні ў польскай мове, а Максім Багдановіч – у рускай, так было ў безлічы самых розных іншых выпадкаў; і так працягваецца да гэтага часу (большыня сёння вядомых апазіцыйных палітыкаў, якія абпіраюцца на нацыянальна заангажаваны электарат – гэта аўтсайдэры дыскурсу паноўнай улады).

Я не належу да адэптаў псіхааналізу, бо не люблю корпацца ў сутарэннях чужых сьвядомасьцяў і, тым болей, падсьвядомасьцяў (а да таго ж яшчэ паважаю суверэннасьць асобы). Вось чаму мае адсылкі да персаналіаў, што тут згаданыя дзеля канкрэтных прыкладаў да абстрактнай версіі пра “комплекс аўтсайдэра як нацыянальна-рациональны чыннік” прашу *a priori* лічыць не карэктнымі. І рэч тут ня толькі ў маім скептычным стаўленьні да псіхааналізу як такога. У кожным асобным выпадку выбар на карысьць вяртаньня да *этнічнай* радзімы адбываецца праз зьбег мностваў матывацыяў – сітуацыйных, прагматычных, палітычных, сацыяльных, рамантычных, містычных, метафізічных і г.д і да т.п. Таму вылучэньне з гэтага багатага суплёту матывацыяў нейкай адной з іх ужо па азначэньні ёсьць хібам.

Але я гатовы адстойваць вышэй згаданую “прагматычную” версію ў якасьці адной з базавых схемаў нацыянальнай рэвалюцыі, бо гэтаксама сацыяльныя аўтсайдэры рабілі рэлігійныя, феадальныя, буржуазныя, а затым і пралетарскія рэвалюцыі.

Уласна кажучы, усе вялікія перамены ў гісторыі чалавецтва зробленыя аўтсайдэрамі... Амбітнымі аўтсайдэрамі, якіх ужо назапасілася столькі, што яны вымагаюць сабе новых прастораў (геаграфічных, палітычных, культурных), дзе ім будзе даволі месца дзеля выяўленьня сваёй волі да ўлады.

*Працяг
у наступным нумары.*